

ԲԱԶՄԱՎԷՊ ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ՌՅԻՇ ՌՅԻՇ

ՀԱՅՈՐ

ԶԶ

1929

ՅՈՒԼԻՍ
ՕԳՈՍՏՈՍ

ԹԻԻ 7-8

ԱՆԿԵՂԾՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԵՊ

ՀԱՅ Եկեղեցւոյ առաքելական ծագման հարցի մասին իմ ըրած քննական յայտնութեանց պատճառած առաջին վրդովումները հանդարտեցան: Անոնք միանգամայն առիթ տուին ինձ՝ պէսպէս ձեռնարկ յիշեցընելու և ընտանեցնելու նախանձայնոյզ ընդդիմախօսիցս՝ քաղաքակրթութեան և արդի բանասիրութեան պահանջները, որոց հիմը կը կազմէ պատմական խնդրոց մէջ՝ քաղաքական թէ կրօնական՝ քաղաքական և կեղծութիւնը: Խօսքս մեղրով շարունցի աւանդ՝ որ տիրող նախապաշարմանց անգիտակից զոհերն էին. և քիչ մը պղպղի պէտքը տեսայ անոնց համար՝ որ զգացուցին թէ անկեղծութիւնը չէր որ կը շարժէր իրենց լեզուն տեսութեանցս դէմ: Բոլոր ընթերցողներս հասկացան զիս. խռնական անձինք շնորհաւորեցին. ուրիշներ չհասկանալ ձևացուցին, և դեռ կը հասնին ինձ երբեմն բթացած սլաքներ: Չէի կրնար հարկաւ գորչի մէկ հարուածով՝ — ինչպէս

ըսուեցաւ իրաւամբ — յեղաշրջել՝ դարերու կերտած ծուռ մտայնութիւն մը. և դեռ պէտք կայ շարունակելու լուսաւորութեան գործը, յօգուտ անոնց որ կը սիրեն լոյսը: Յիշեալ վրդովումները յառաջ կու գային՝ մեր եկեղեցական կամ կրօնական անցեւորտի շուրջ խտացած կանխակալ համոզումներէն, որ կը պատեն հայ միտքը: Պատմութիւնն ալակերպելու թերութիւնը, երբեմն ծանօթ որ և է չափով բոլոր ազգերու մէջ, կար ու շատ հին է նաև մեր քով: Առաքելական քարոզութեան ստեղծումը մինչև Դ դարու երրորդ քառորդը կ'ընէ: Այն կեղծիքները՝ որ ազգային զգացումները գգուելու բնոյթն ունէին, շատ սիրով ալ պիտի ընդունուէին ժողովրդներէն, որոց մէջ զօրաւոր եղբր է միշտ զգայուն թիւնը. և պիտի դառնային փարելի համոզումներ կամ աւանդութիւնք: Կէս զարգացած ու երևակայութեան շատ ոյժ տուող ցեղերու մէջ աւելի բազմաթիւ ու տիրա-

պետող եղբեր են կեղծիքները՝ քան բարձրագույն ազգերու մէջ, որոնք զտեր են իրենց պատմութիւնը:

Քրիստոնէութեան մէջ՝ վարդապետութիւնը ու պաշտամունք այնքան աւելի նուիրական նկատուելի են՝ որքան մերձաւոր եղբեր կամ կարծուելի են Եկեղեցւոյ առաջին դարերուն կամ անոր աստուածային Հիմնադրին, այսինքն այն շրջանին՝ ուր տակաւին հերձուածներ չէին գոյացած, և բոլոր աշխարհ մէկ ձևով կը հաւատար ու կը պաշտէր Աւետարանի կրօնը: Այդ վարդապետութիւնը և աստուածապաշտական կարևոր ձևերը սկզբամբ անփոփոխ պահուելու էին, որպէս զի ուղղափառական լինէին: Նոյն ինքն Յիսուսի խոստումն էր առ Պետրոս՝ թէ անոր վրայ հիմնելիք իւր Եկեղեցին «գոծուող ղոնեւրէն անպարտելի պլտի մեար» (Մտթ. ԺԶ, 18): Այսինքն անոր մէջ չպիտի մտնէին մոլորութիւնը և այնպիսի նորոյթներ՝ որ կրօնից ու հոգիներու վնաս պատճառէին:

Այս պահպանողական ոգին անշարժ մնաց ըրիստոնէից մէջ նաև յետ քայքայման Եկեղեցւոյ միութեան, և նոյն ինքն Պետրոսէ հետեցող ու զՊետրոս անարգողաց մէջ անգամ: Նոյնը կը տեսնենք և մեր քով: Երբ 591ին Մովսէս կթղ. եղի վարդեցին և իւր համախոհը քաղկեդոնեան ինդրոյն պատճառաւ կը բաժնէին մեր ազգին մէկ մասն Եկեղեցւոյ միութենէն, կը յայտարարէին՝ թէ այդ քայլը կ'ընեն՝ անշարժ բռնելու համար Եկեղեցւոյ հին դաւանութիւնը: Նոյն համոզումը պահեցին նաև Մովսէսի քոյրդներէն շատեր, որոց մասին խօսած եմ կարևոր խնդիրներու մէջ: Դեռ մեր օրերուն Օրմանեան կը պնդէր (Հայ. Եկեղ. 139), և իւր դպրոցը կը կրկնէ (Սիոն, 1927, 131), թէ Հայք տակաւին ամփոփուած կը մնան երեք նախկին տիեզ. ժողովոց վարդապետութեան մէջ: Եւ Նարոյեան պատրիարքը գրեց իւր անդրանիկ կոնդակին մէջ. «Դեռ ես, հայ ժողովուրդ, Քրիստոսի տեսնո մերոյ ճըշմարիտ գաղափարական Եկեղեցին»:

Այլ ոք կրնայ տարակուսիլ այդ յեղյե-

ղուած համոզման գեղեցկութեան վրայ: Սակայն այդ իտհական անձինք մոռցան՝ թէ իրենց համոզմանէն վեր կայ ժաւանակ կոչուած ծածուկ զօրութիւն մը, որոյ առջև անշարժ բան չկայ: Որուն յատուկ է յեղաշրջել ամէն ինչ, մարդը, աւոր արարը, համոզումները, դաւանութիւնը, աստուածապաշտական ձևերը: Որ գիտէ հակասութեան մէջ ղնել մարդուն գործն ու խօսքը, «Քրիստոսի գաղափարական Եկեղեցին», որ կը կայանայ՝ «Աստուծոյ ցրուած որդւոց ի մի գումարման» (ԹՄ. ԺԱ, 52) կամ համաշխարհական եղբայրացւոյթեան մէջ, վերածել տալով «ազգային եկեղեցւոյ», և հոգիներու փրկութեան ապաւնը՝ «ազգային շահերու», վիճի և հակասակութեան ասպարէզ ընելով. կամ մի և նոյն բերանին հոչակել տալով ինք զինքը թէ հետեղ երեք տիեզերական ժողովոց խոստապահ դրութեան, և թէ «կրօնական ըմբռնումները հաւատացեալներուն, և խորհելու ազատութիւնը ուղեղներուն՝ հակակշռէ ազատ» պահանջելով ու բռնելով բողոքականութեան հետ (Սիոն, 1928, 197): Անորոց է ժամանակը. և ուր կը կարծուի գերծ մնացած լիւնել անոր անխուսափելի ազդեցութենէն, աւելի զգալի կ'ընէ իւր աւերը: Եւ այս վիճակը քողարկելու ճիգը կը նմանի անյարմար վերմակի մը, որ ո'ր կողմն ալ քաշուի, մարմնոյն մէկ կամ միւս մասն անվրէպ բաց կը թողու:

Արևմտեան խուզարկու մտքին գործն եղաւ՝ հանել հին ազգերն իրենց շիրիմներէն ու պատմել տալ իրենց ամբողջ անցեալը: Նոյնպէս վարուեցաւ նաև ղեռ կենդանի ազգերու հետ, լուսարանելով անոնց նախկին քաղաքական ու կրօնական կեանքը, քննելով՝ արտաքին հետ՝ նաև անոնց եկեղեցական, վարդապետական, ծիսական ու կանոնական մասանց կրած յեղաշրջումները դարերու ընթացքին մէջ, և կազմելով անոնց պատմաքննները: Եւրոպային կը զատն պատմութիւնը կրօնքէն, որ ըստ կարևորութեան՝ ընդհանուր, այլ ըստ ձևին՝ խմբակցութեանց խղճերու հետ

կապ ունեցող հարց մ'է՛լ, կրնան անոնք փարիլ իրենց նախասիրած կրօնական մէկ ձևին, որ լինի հին ձևի մը հաւատաւորմ շարունակութիւնը, կամ անոր այլափոխութիւնը, կամ բոլորովին նոր ձև մը։ Արեւմտեան պատմաբաններ չի գրադիր այդ նիւթով, և կը թողու իւրաքանչիւր խղճի, և կամ արդի կրօններու քննութեան, որ բանասիրութեան մէկ ճիւղն է, նա իւր աչքը կը սեւեռէ անցելոյն վրայ, և անոր մէջ կը թափառի ազատօրէն։ Իրենք լինի այդ թէ՛ օտարին, տարբերութիւն չի դնել։ Երբեք չեն բանասիրութեան թիւնը զարգացած մարդկայեան օգտին համար է, և անոր մէջ ազգութիւն չի մտնել։ Նա կը մոռնայ հոն իւր ազգը, կրօնը, տիրող կանխակալ համոզումները, կուսակցական շահերը, և իրականութիւններ միայն կ'որոնէ հաւասարապէս իւր ցեղին անցելոյն՝ ինչպէս եզրպատկանին, ասորականին կամ հոռոմէականին մէջ։ Փոյթը չէ՛ թէ ժողովքներն ինչ ձևի մէջ կը տեսնեն կամ կ'ախորժին տեսնել իրենց անցեալը, և անոր կ'ընծայէ այն կերպարանը՝ զոր փաստերը կը թելադրեն, ոչ մէկ իրաւունք տալով ժողովրդաց անոր վրայ՝ բայց միայն իրենցը լինելէ։ Մեծ բարիք մ'է՛ զոր կ'ընէ եւրոպական արուեստն ի լուսաբանութիւն ազգերու պատմութեան, և որուն շատ բան կը պարտինք մեզ Հայերս ալ։

Աղոր ճիշդ հակոսեանայ է ասիական ցեղերու մտայնութիւնը, որ անծանօթ արեւմտեան քաղաքակրթութեան պահանջներուն, կը զուգէ իրարու հետ անցեալն ու ներկայն, պատմութիւնն ու կրօնը։ Կ'ազգայնացնէ կրօնը, կը կրօնականացնէ ազգայինը, խառնելով կրօնքը բնական տարիքաց մէջ անգամ։ Եւ ամէն ինչ կրօնական գունով կը ներկէ, ու կը հիմնէ իւր երկակայութեան վրայ։ Անցելոյն անգիտութիւնն իրեն համար նուիրական պարտականութիւն մը կը համարի։ Սի հանդուրժեք պատմական զարգացման, և կը մըրստանայ պատմաբանութեան խուզարկութեանց ու յայտնութեանց դէմ, որոնք կը հե-

ռանան իւր գիտցածէն կամ համոզուածէն, Դժբախտաբար այդ ազգերու կարգին մէջ մտանք ու դեռ կը մնանք մեր Հայերս ալ, սկսեալ այն օրէն՝ ուր խղճեցինք մեր կրօնական կապի արեւմտեան աշխարհի հետ։ Ոչ միայն մեր պարզուկ գրիչները, այլ բուն քանոսեք կոչուածներէն ալ, որ եւրոպեան համալսարաններ զնացին՝ թրմելու իրենց ուղեղն եւրոպական մտքի կաղապարին մէջ, իրենք ևս մնացին ճակատագրականօրէն նոյն ասիական մտայնութեան մէջ։ Իրենց ուսած արուեստն ի սպաս զրին հանդ. աշխատեցան անոր մէջ ամրացնել նայ ժողովուրդին ալ. և տոհմային մատենագրութեան տունն բանասիրական արտադրութիւններ։ Լաւագոյն պիտի լինէր՝ որ անոնք միայն իրենց բնական անգիտակից պարզութեան մէջ, իրենց գործերը բռնազբօսութեան զերծ ու նուազ տեղ պիտի լինէին։ Աղոցմէ կաշկանդուած մեր այժմու ամենէն ինկացիները, «կրօնական վէճեր» յարուցանել կը կարծեն ի տես ամէն անաչառ վերացնութեան մեր կրօնական անցելոյն, և «վատիկանի» ուրուականը կը ծածաննէ օդին մէջ՝ մոլեռանդութիւններ զրգուելու համար։ Հայ եկեղեցական պատմութեան վրայ ամէն իրաւունք վերապահեալ կը կարծեն սեղմուած ու սեղմող մտքերու որոշ դասակարգի մը, և չեն ներքեր՝ որ ազատ մտքեր մերձենան անոր։

Այդ վիճակին բնական հետեանքը չէ անշուշտ՝ որ մեք միշտ նոյն մտայնութեան մէջ մնալու ենք, երբեք կորելու չենք մեր կապն այդ անտեղի կացութեան հետ, և քաղաքակրթութեան բարիքներէն զուրկ ապրելու ենք յանձնարար։ Ազգայիններս գիտեն հայ անցելոյն համեստ մշակիս գործը. գիտեն նաև՝ թէ՛ բրածիս առաջնորդ ունիմ եւրոպական զարգացման թելադրութիւնը, նոյն իսկ եթէ ոմանց յամառին չճանաչել զայդ, կամ իսկապէս անկարող լինին ճանաչելու։ Այն արուեստը՝ որ ուսուցչ ինձ գննել ու պատկերացնել հին Հայութեան ուսման ճիւղերը, դաստիարակութիւնը, տարազը, անոր ա-

ռաքինութիւններն ու զեղծութիւնները, անոր քաղաքական ու կրօնական կեանքը, չէր կրնար հանդուրժել՝ որ ես անոր կրօնականը հետազոտելու պահուն՝ մոռնայի նոյն արուեստը, և փոխանակ ուղղադատ քննութեան մատնանշած իրողութեանց՝ առասպելներն ու կեղծիքներ հիւսելի կամ կրկնելի ազգայնացու իմ գործս հող զուրկ պիտի մնար գոյութեան իրաւունքէն, նման ուրիշ շատ գործերու՝ որ լոյս տեսան։ Ի հեճուկս իմ դէմ եղած աղմուկներուն, կը կարծեմ՝ թէ իմ ցուցած յանդգնութիւնը նախատինք մը չէ ազգիս, որ պէտք ունի խիզախ որդւոց՝ վերջ զնկու համար առասպելաց շրջանին, խզելու իւր աչքերուն դրօշակ կապը, և նայելու արևմտեան քաղաքակրթութեան լայն ու լուսաւոր հորիզոններուն։

Հայ կեկեղեցի մը կայ այսօր, որոյ ստուարագոյն մասն իրեն ստեղծեր է դարերի ի վեր անշատ գոյութիւն մը։ Կ'ուզէ՞ պահել թէ ոչ այդ դիրքը, իւր գիտնալու բանն է։ Ներկելի է այդ Աւետարանի տեսակիտով, և օգտակար է թէ փնտսակար, աստուածաբանին և ընկերաբանին քննելի հարցեր են։ Այդ եկեղեցին ունեցեր է նաև անցեալ մը, որոյ մէջ կը միարժի պատմագէտն իրեն իրեն սեպհական ասպարիզի, և քննադատութեան ձեռքով կը մաքրէ զայն վիպերէ և կեղծիքներէ՝ որոցմով ծանրաբեռնած է, և կը դնէ իրականութեան լուսոյն մէջ։ Այդ իմ գործս է։ Օրմանեան, որոյ բանասիրական աշխատանքը կշռելու առիթ կամ մանաւանդ առիթներ ունեցանք, փափաքելով՝ մարդոց փափաքները սահման չունին՝ որ Հայ եկեղեցին սկըսած լինի «առաքելական քաղաքութեամբ և անկախօրէն լուսաւորութեամբ և ինքնուրոյն կազմակերպութեամբ» (Ազգ. 691), ուղղակի սպաննեց անոր անցեալը, և ձուլեց ներկայի կաղապարին մէջ, տալով անոր հանգամանքներ ու ձևեր՝ զորս պատմութիւնն ոչ մէկ ըրիստոնեայ ազգի կը ընդունէ հին դարերուն։ Եւ այսպէս խեղճութիւնց մեր անցեալը թէ իւր գրուածոց և թէ հասարակաց մտքերուն

մէջ, Մեծ մասամբ անոր այդ ձեռնարկին ու ջանից արդիւնքն է այն աննորոգութիւնը՝ որ կը ցուցուի այսօր պատմաքննութեան դէմ, ի փաստ ազգիս գրականութեան ու քաղաքակրթութեան, և մեր «ազգային լաւ ըմբոսնած շահերուն», զորս ոմանք ճանաչել կը կարծեն ու չեն ճանաչել։ Պէտք է սրբենք մեր պատմութիւնն աւրուեստական աղճատանքներէ։ Պէտք է զարգանանք, եւրոպականեանք, մանաւանդ հիմայ՝ որ Ասիայէն հեռացած՝ Եւրոպայի մէջ կ'ապրինք, չմոռնալով հանդերձ մեր ազգային կենաց, հոգւոյ ու գոյութեան պահպանութիւնը, զոր մեր անցելոյն աղաւաղման մէջ որոնելը՝ նախատել է ազգն ու ազգասիրութիւնը։

Պէտք է եւրոպականեանք։ Ինչպէս։ Զգացումը զոհելով բանականութեան, և կեղծելն նախամեծարելով ճշմարիտը, ինչ ձև ալ ունենայ։ Օրինակներով խօսինք։ Տորինոյի կաթողիկէին մէջ կը յարգուի՝ նաև տօնախմբութեամբ՝ Յիսուսի թաղման պատանքը, որոյ վրայ դրոշմուած է իւր կերպարանքն ալ։ Հնախօսներէ ոմանք զայն քննելով, վաւերական գտան, փրկելին պատկերացումը վերադրելով օծանելիաց ազդեցութեան, մինչև ուրիշներ, նոյն իսկ կաթողիկեայ եկեղեցականք, հերեցին անոր վաւերականութիւնը։ Դարձեալ՝ Դ. դարէն սկսեալ, ընդհանուր ըրիստոնեայ եկեղեցեաց մէջ ընդունուած ու կը տօնախմբուի տէրունական խաչին գիւտը Հեղինէ դշտոյն ձեռքով։ Եւ սակայն եղան կաթողիկէ գիտուն եկեղեցականք, որ վիպական ցոյց տուին զայդ (Cabrol, Dict. II, 8131)։ Այսպիսի շատ օրինակներ դեռ կրնայի շարել։ Արդի քննադատութեան այս փորձերուն առջև արևմտեան մեծ Եւրոպայի չի շփոթիւր, չի տազնապիր. այլ կը թողու որ բարեպաշտութիւնը մէկ կողմէն և գիտութիւնը միւս կողմէն շարու նակն իրենց ընթացքը, մինչև որ օր մը գտն միանան իրարու բացարձակ ստուգական ճանապարհին վրայ։ Այսպէս կը վարուի բարգաւաճ Եւրոպան իւր հին աւանդութեանց ու սրբութեանց հետ։

Իսկ մեր զարգացած և աղատախոս զրիշները, — այո՛, իրենց անունն այս տոտոգոս, ներով պնդողներն իսկ, որոնք իրենց ստորագրութիւնն օրագրի մը մէջ դրած օրէն՝ պատմական, կրօնական և ամէն հարցերու մասնագէտներ կը դառնան, որոնք օրագրական հասարակ տեղիքն ու ամբողջութիւնը բացատրութիւնները զօրաւոր գէներ կը կարծեն բանասիրութեան դէմ, — մեր այդ լուսաւորեալները, կ'ըսեմ, — զի ժողովուրդն ոչ կը զբաղի և ոչ կ'ըմբռնէ այդ հարցերը, — կ'ուզեն՝ որ գիտութիւնն որ և է դեր չունենայ հայ եկեղեցւոյ ու կրօնքին մէջ, ոչ միայն ներկային՝ այլ և անցելոյն, և անոր տեղ առասպելն ու նախապաշարուած իշխան, որովհետեւ զայս կը պահանջեն, կ'ըսեն, « ազգային լաւ ըմբռնուած ջահերը »: Ինչ պէտք զարգացման. ինչ պէտք անցելոյն ճշգրիտ ծանօթութեան: Այդ հաշուով՝ կոպտաշուութիւնն ալ, որ ժողովուրդը բազմադարեան կրօնքն եղած էր, հարկաւոր չէր փոխանակել քրիստոնէութեան լուսով. լաւագոյն էր զանոնք նախկին տգիտութեան մէջ պահել: Արդէն զայս պահանջողներ ևս պակաս չեն մեր մէջ: Գուցէ Ափրիկէի բնիկներն ալ տեսնելով եւրոպական սաւառնակները ճեղքեն իրենց երկիրը, կ'ըսեն. ինչ պէտք աղտոն. լաւագոյն է մեր բոկոտն ու զետնէն քալելը:

Ես որ զժբախտութիւնն ունեցած էի Ռոսպորի երազոտ ափերէն հեռի՝ եւրոպական դրապաշտ մտքին մօտիկ ապրելու, անխոհեմ գտնուեցայ ելնելու օր մը յեղաշրջելու մեր եկեղեցական անցելոյն վերաբերեալ տեղեկութիւնները, մեր պատմութեան և ազգիս օգտին համար: Շօշափեցի զանազան հարցեր, որոց մէջ ինձ ամենէն աւելի կարեւոր թուածները, ինչպէս նուիրապետութեան, եկեղեցական բաժանման և այլն, աննշմարելի անցան ընդդիմախօսներէս. մին հերքուեցաւ « կարծեցեալով մը միայն (Սիոն, 1928, 371) » և առաքելականութեան խնդիրը, զոր լոկ տեսական ու գործնականապէս ամենէն աննշմարել կը կարծէի, փոթորիկ պայթե-

ցուց: Զարմացայ, և հետ զհետէ հասկացայ պատճառը. որովհետեւ առանց առաքելական ծագման՝ հայ եկեղեցին հերետիկոսական պիտի համարուէր, անոր ձեռնադրութիւնն անվական, և չեմ գիտեր՝ ուրիշ ինչ ծանր հետեանքներ, զորս ցոյց տուին մեր բազմազէտ հրապարակագիրը, և որոնք ճշմարիտ յայտնութիւն մ'եղան ինձ համար: Չանացի փարատել վախերը և հանդարտեցնել զիրենք. ոմանք կարծեմ թէ համոզուեցան, ոմանք դեռ ոչ:

Ինձմէ շատ կանուխ Հ. Ալիշան զրած էր թաղական զրոյցներու մասին. « Թե՛րեւ անստոյգ են. ստորոգն կ'երեւի՝ թէ ոչ թաղէտնի, այլ իր մէկ աշկերտին (որ իր անուամբ ճանչցուած է) զալն ի Հայաստան և յարբուխին » (Արշ. քրիս. 15): Էջմիածնի միաբան մը, կար. Վր. Տէր Մկրտչեան, համալսարանական, և յետոյ եպիսկոպոս, բռած էր աւելի պարզ լեզուով. « Ոչ մի պատմական փաստ չունինք՝ թէ 12 առաքելներէց մէկն ու միւսը իրօք եկել է այստեղ (ի Հայս) քաղաքութեան »: Թէ և հնարաւոր կը գտնէր անոնց զալուստը 66 թուականէն յետոյ (Հյց. Եկ. Պատ. 58): Նոյնը կրկնեց Էջմիածնի ուրիշ համալսարանական միաբան մը, Եր. Վր. Տէր Մինասեանց, ըսելով. « Արդեօք Հայաստան էլ այն բախտաւոր երկիրներէց է, ուր ոտք են դրել երկն. Վարդապետին ականատես աշակերտները, չգիտենք հաստատապէս. ժխտելու հիմք չունինք. ապացոյցանելն անհնարին է. բայց բոլորովին անհաւանական էլ չենք կարող համարիլ » (Հյց. Եկ. 3րդ. հն. 1): Այդ կասկածներն ու վերապահութիւնը, որ յայտնապէս կը խախտէին մեր առաքելականութեան պատմականութիւնը, չցնցեցին բնաւ մեր գիտնող ջիւղը: Իսկ երբ ևս այդ քեղանքներուն և աղիօքներուն տեղ փաստերու կոյտ մը դիզեցի, ժխտը բարձրացաւ ինչպէս այս տարբերութիւնը. աղիօքն այդ զրիշներն անծանօթ էին բողոքողներու. կամ հայ բանասիրութեան կանոնաց դէմ է փաստերով խօսիլ. կամ թէ երկուքն Էջմիածնէն կը խօսէին ու նե-

րելի էր, և ես «վատրիկանէն» և աննե-
րելի: Արդեօք հայ պատմութիւնը մենա-
շնորհի կարգ անցած է մեր ազգին մէջ,
իմ ըրածս պարզապէս եւրոպական բա-
նասիրութիւնն էր: Տիգրկութեան մը առու-
ցութիւնն իմէ՞ կ'ուզես, նախ աղբիւրը
քննէ, կ'ըսէ արևմտեան արուեստը: Արդ՝
ձեռնարկելով ճշդել առաքելականութեան
տեղեկութիւնը, ուշադրութեան արժանի
կրկին աղբիւրներ գտայ. Թադեոսի վկայա-
բանարկիւնը, շարադրուած Դ դարու եր-
րորդ քառորդին, և ապա հայացած՝ ըստ
վկայութեան Թարգմանչին, և աստեղո-
րիւնը: Արդեօք երկուքէդ մին միւսէն չէ՞ր
բղխած: Առ այս հետազոտելիքն Դ-Ե դա-
րերու մեր ամբողջ մատենագրութիւնը, և
տեսանք՝ որ անոնցմէ լոկ փառաստո գիտէր
մեր թաղէական քարոզութիւնը, ուսած և
ինք իշխալ վկայաբանութենէն՝ ըստ իւր
հաստատման: Տեսանք նաև՝ որ Ազաթան-
գեղոս, քան զՓառաստո հին, և Եղիշէ՝
թուելով առաքելոց քարոզած երկիրները,
անոնց մէջ չեն խառներ զՀայաստան, իսկ
Եղիշէ և Լաբունթայի հայ թարգմանիչն
ընդ հակառակն զԹադեոս կը յղեն «յա-
րեւել», որ Պարսկաստանն է՝ ըսինք ու
հաստատեցինք, և արդիւնք անոնց աւան-
դութեան ազդեցութեանը: Դոյնպէս և փար-
պեցին Հայոց քարոզիչ գիտէ՞ զԳրիգոր մի-
այն: Տարրական տրամաբանութիւնն այս
բոլորէն կը պահանջէր հետեցնել՝ Թէ Դ-Ե
դարերուն զեռ չկար հայկական աւանդու-
թիւնը, որով յիշեալ մատենագիրք չէին
ճանաչեր զայն, և ծնաւ յետ Ե դարու՝
յիշեալ վկայաբանութենէն իսկ:

Բանասիրութեան մէջ աննեղելի թե-
թեութիւն էր Օրմանեանի գիտը՝ բոլոր
աւանդութեանց մէջ անվրէպ պատմական
հիմ մը նկատելու (Ազգ. 31) — յապահո-
վութիւն Թադեականին, — զոր Սիոն կեցաւ
յեղեղեց, և զոր ես բազմիցս հերքեցի
(Կարևոր խնդիրներ, 86. Բազմ. 1928,
26): Ինչո՞ւ վկայաբանութիւնը կարգադրող
չկարենային զայն պատմել այլոց, և այլք
իրարու, և այսպէս հետ զհետ շտեղծուէր
Թադեական աւանդութիւնը:

Պննութեան բովէն անցնելով աւանդու-
թեանդ աղբիւրն ալ, տեսանք՝ որ անոր
եղեսական բաժինը յայտնի փոխառութիւն
էր — Եւսեբիայ միջոցաւ — Եղեսիոյ աւան-
դութենէն, զոր այսօր բոլոր Եւրոպա կեղ-
ծիք մը կը համարի, իսկ հայկական բաժ-
նի նիւթն արտաքին մատենագրերէն ոչ
ոք գիտէր, որով գիտն էր մեր հեղինա-
կին, որ հնագոյն հայ տեղեկատուն էր զբոլ-
ցիս: Այս միանգամայն լի է հակասութեամբ
և անտեղութեամբ, Թադեոսի սպանիչ ղեռ-
նով զՍանատրուկ՝ որ առաքելներէն դար
մը վերջ ապրած էր, և եղեսական ու
պարսկային աւանդութեանց երկիցս մե-
ռուցած Թադեոսին՝ անգամ մ'ալ Հայաս-
տանի մէջ մեռնել տալով: Վկայաբանու-
թեանդ բովանդակութիւնը նոյն էր ի սկզբ-
բան՝ ինչ որ է այսօր. ապացոյց՝ Խորե-
նացւոյն և հետագայ համառոտութիւնը:
Եւ հետեցուցինք՝ որ այդ գրուածն ալ
եղեսականին պէս դիտումնաւոր կեղծիք
մ'էր իւր ծագմանը մէջ, անձէ մը՝ որ մեր
ազգային պատմութեան ճշգրիտ ծանօթու-
թենէն իսկ զուրկ էր:

Այլ ոք հերքեց, ոչ ոք կարող էր հեր-
քել իմ այս պատճառաբանութիւնըս, որոց
դէմ առ ոչ ինչ կը զօրեն պատմաքննա-
կան արժէք չունեցող տեսութիւնը և օրա-
գրական սնամէջ դարձուածներ՝ որ հակա-
դրուեցան ինձ, Հանգերձ այսու ընդդիմա-
խօսներէս մին ելաւ վկայեց՝ Թէ «ոչ միայն
քննադատութիւնը, այլ նաև հանրային
ողջմտութիւնը իրաւունք տուին Սիոնի»
(նոյն ինքն, 123). Այլա՞ծ սրտի միութե-
ան, խորհեցայ. ապա թէ ոչ՝ «հանրային
ողջմտութիւնն» ողջմտութենէ հրաժարած
պիտի համարէինք. նախատինք մը՝ որուն
գիտեմ թէ արժանի չէ մեր իսկապէս — ոչ
անուանապէս — զարգացած դասը, և որուն
չի վարանիր ենթարկել զայն Սիոն:

Աւելի օրինակ մը: Մանրամասնօրէն
ցոյց տուի՝ որ 591ին Մովսէս կաթողի-
կոսի և համախոհից ձեռքով Հայոց բա-
ժանումն ընդհ. Եկեղեցիէն՝ արդիւնք էր
ծանր թլուրմացութեան մը քաղկեդոնեան
վարդապետութեան մասին, զոր իրենց

չէին կարողացած և ոչ հասկացած (կտրեաք խնդիրներ, 889-444)։ Աղոր վրայ դարեր անցան. և հիմայ Քաղկեդոնի վարդապետութիւնը ծանօթ է ամէն լեզուներով։ Եւ սակայն մեր վերջին լեզուագէտ գրիչներն ալ երբ մօտեցան այդ հարցին, շարունակեցին դատապարտել գփաղկեղոն։ Այդ մարդիկ, կամ բոլորովին զուրկ էին հասկանալու կարողութենէն, ինչ որ կարելի չէ, և կամ ուզեցին ստել պատմութեան դէմ, ինչ որ հակառակ է մարդկային առողջ դատողութեան ու ըրիտունէական խնդրի։ Կրնային գէթ առաւելայօրէն մերձենալ հարցին, առանց ստանձնելու հակապարզի դերը։

Տեսանք փաստերով՝ որ քաղկեդոնեան խնդիրը մեր մէջ կուսակցական հարց մ'է եղեր ու ձեռքեր միշտ, և ունեցեր համաձայն ու հակառակ կաթողիկոսներ ու վարդապետներ։ Սակայն մեր վերջին բանասէրներէն ոմանք նայելով անոնց գունաւոր ակնոցով, թուրը հակաքաղկեդոն տեսան։ Թոհան Օմեցցին Քաղկեդոնի կուսակիցներէն ծանուցուած է միջին դարէն, շնորհիւ Բեդդեմ երևութալուց հառին, յորում կը պաշտպանէ ճերմու բնութեան սահմանը, գրեթէ նախ՝ թէ «Մուրը Հարը չակնածեցին ցուցնել Քրիստոսի երկու բնութիւնը, աստուածայինն ու մարդկայինը» (57)։ Կը կոչէ անոնց խօսքերը, և կը յաւելու իրեն ներք, որոց մէջ կը կարդանք և զայս. «Մի բնութիւնդ՝ կը համարու ըսուած երկու բնութիւն կ'ըլլէ, աստուածայինն ու մարդկայինը կ'իմանայ. զուն մի ըսելով՝ աղոթմէ ո՞րը կ'ըսես կամ ի՞նչ կերպով» (55)։ Չէ կարելի կասկածիլ՝ որ «մի բնութեան» այս յանդիմանիչը քաղկեդոնական էր։ Եւ սակայն երկու համալսարանականք, Տէր Միքայիլեան ու Տէր Մկրտչեան, այս ճառը փորձեցին գրուած ցուցնել Քաղկեդոնի դէմ։ Օրմանեան ասոր մէջ «ընդարձակ հմտութիւն» մը միայն տեսաւ, և ուրիշ ոչինչ։ Իսկ անոր հեղինակին նախագահութեամբ՝ Մանագլեբորի մէջ կատարուած ժողովէն, որոյ կեղծ յիշատակա-

րանին դէմ յայտնուեցաւ վաւերականը, և հաստատեց նոյն ժողովին ընդդէմ Թուլիանեանց գումարումը, Օրմանեան ուզեց՝ որ «հարկաւ յուզուած» լինի և «պաշտօնապէս հայալուստ հակաքաղկեդոնիկ վարդապետութիւնն» ալ (Աղգո. 835, 841)։ Հարկաւ ու պաշտօնապէս հայալուստ. այլ և ո՞վ կրնայ տարակուսիլ։

Մեր այդ բանասէրը պատմութիւն չըրին, կատակերգութիւն ըրին։ Մեր նախկին Հայրերէն ոմանք տիրող ընդհանուր նախապաշարումէն տարուելով, հակառակ եղեր ու գրեր են Քաղկեդոնի, և ոմանք ճանչցեր ու հաստատեր են անոր ուղղափառութիւնը։ Իւրացանչիւրը վարուել է իւր գիտութեան ու խղճին համամատ։ Մեր ի՞նչ գործն է, կամ ի՞նչ իրաւունք ունինք պահանջելու՝ որ անոնք մեր ախորժած կերպով խորուած լինին, Օմեցցին հակառակ կամ Մուկացին ի նպաստ Քաղկեդոնի։ Կամ ո՞վ իշխանութիւն տուաւ մեզ բռնանալու անոնց խղճերուն և կամ մտքերուն վրայ։ Անոնք հաւատացեր են իրենց համար, և պատասխանատու են իրենց խղճին առջև։ Եւ մեզ, որ պատմութեան կ'ընենք, ուրիշ բան չի մնար՝ բայց միայն տեսնել ու ցուցնել ճշդիւ անոնց անձնիւր համագումներն ու գործերը։ Ով որ կ'ուզէ անոնց վրայ կրօնապէս ալ նայիլ, տէր է իւր դատաստանին ու խղճին, որոնք սակայն դուրս կը մնան բանասիրութեան սահմաններէն։

Հիւանդաց օծման առաքելական սովորութեան նախկին գոյութիւնը Հայոց մէջ մինչև ժ դար՝ ակներև տեսանք աշխատութեան մէջ՝ ս. Սահակայ օծմամբ, և Մանգակունեայ, Դունայ 719ի ժողովոյն և Խոսրով անձնացւոյ վկայութեամբ. նոյնպէս անոր վերահաստատութեան հետագայ փորձերը, յաջողած ի կիլիկիա և այլուր ոչ։ Իսկ Օրմանեան ըսաւ՝ թէ մեր մէջ «գործածական չէ եղած» այն. և Միխիթանեան թէ Հայը «նոյն իսկ առաքելաներից յետոյ» մերժեր են զայն. այսինքն հեթանոս Հայերը։ Ասոր բանասիրութիւն չենք ըսեր, այլ բանաստեղծութիւն։

Չեմ ուզեր երկարել օրինակներու շարքը, զորս մանր ճնշած եմ ծանօթ աշխատութեանս մէջ՝ յօգուտ պատմասիրաց։ Այսքանը յիշեցի հաստատելու համար՝ թէ մեր արդի գրիչներն երբ հայ եկեղեցւոյ անցելոյն կը մտնեան, որքան կը հեռանան անկից։ Ինչ բանի վերագրելի է այս։ Առ հինք սիրոյն և անփոփոխութեան համովման, զոր տեսանք վերել։ Եւ կը հաւատամ այդ սիրոյն ու համովման անկեղծութեանը հայ ժողովրդեան սրտին մէջ, բայց ոչ նաև մեր այն զարգացելոց՝ որ կամաւ աշխատեցին հինը։ Բան մը կը սիրուի իւր սեպհական յատկութեանց համար։ Բայց երբ կը յեղաշրջուի և այնպէս կը ներկայացուի այդ բանը, կը նշանակէ՝ թէ անոր իսկական կերպարանքն անհաճոյ է։ Երբ հինին կը տրուի նորին նմանութիւնը, լռելեայն կը վկայուի՝ թէ հինն զգուշանալու պատճառ մը կայ։ Թէ անոր ստոյգ պատկերացումը կրնայ յուսախաբութիւններ բերել, և վտանգաւոր դառնալ նորին, որոյ հանդէպ աղով արդէն կը ցուցուի անվստահութիւն։ Եւ հինին խանգարման մէջ կ'որոշուի անոր արդարացումը։ Մեր բանասէրը ուրեմն կրօնական քաղաքականութիւն ըրին, ոչ բանասիրութիւն, պատմութիւնը կրօնքին ծառայեցնելու փորձեր։ Եւ ըմբոստացայ անցելոյն այդ աղաւաղման դէմ, և բանասիրի խղճովս անոր դարձուցի իւր իսկական դէմքը, որոյ դէմ բողոքեցին մեր այժմեան զարգացածները, հաստատելով՝ թէ իրենք ալ կ'ատեն հինը, և իմ գործս հակառակ համարելով 4 ազգային լաւ ըմբռնուած շահերու, զորս մեզ՝ պարզամիտ բանասէրներս, գերի մեր արուեստին չոր ու խիստ կանոնաց, ի վիճակի չենք ըմբռնելու։ Ոչ ալ անցելոյն աղաւաղումները զանազանելու բնագրաց խանգարումներէն՝ մեր միջնադարեան մոլեռանդ օրինակողաց ձեռքով։

Մեր, ինչպէս ըսի, պատմութիւնը կը բաժնենք կրօնքէն։ Կրօնքը՝ որ մասնաւորաց հարց է՝ խղճերուն կը յանձնենք, և պատմութիւնը՝ որ ամենուն է՝ մեր ձեռքը կ'առնունք, զայն կը զննենք իւր իսկա-

կան դիմագծութեան մէջ, յորում յարգի ու հրահանգիչ գիտենք զայն, ոչ թէ իրեն տրուած ցնորական ձևերու մէջ, ուր այլ ևս կը դադրի անցեալ մը լինելէ և երազի կը փոխուի։ Մանկանց յատուկ են երազները, ոչ զարգացած ազգերու։ Ի տես դեռնի մեր անցեալն ինչպէս որ է։ Ով կը սիրէ զայն ճշմարտապէս, կ'օգտուի աւելորդ ծանօթութենէն։ Իսկ ով չի ախորժիր տեսնել զայն, կը շարունակէ իւր ճանապարհը։ Անցելոյն իսկականը ճանաչել՝ ստիպողական է հետեւել կամաւոր։

Չայն կրօնքէն զատել պահանջելով, չկարծուի՝ թէ ես անտարբեր մ'եմ կրօնից հանդէպ։ Ընդ հակառակն։ Սակայն եթէ ըրիստոնէականն է այդ, ես անոր աղբիւր՝ Աւետարանը գիտեմ, և նիւթ՝ անոր վարդապետութիւնը, անոր բարոյականը, աւելորդ ցոյց տուած սրբաբար խորհուրդներ, որոց կը հաւատայ ու կը փարի ճշմարիտ հաւատացեալը, անոնց մէջ որոնելով իւր հոգեկան սփոփանքը, ոյժով, փրկութիւնը։ Հոս ուր վերջնայն կրօնքը։ Աւետարանին մէջ չէ գրուած՝ թէ փրկուելու համար անհրաժեշտ է՝ որ այն ազգը, որոյ զաւակն է հաւատացեալը, առաքեալ մ'ուսնցած լինի իրեն քարոզիչ։ Ոչ ալ՝ թէ իւր հայրապետը սկիզբէն անկախ եղած լինի ուրիշ աթոռներէ, կամ իւր այս անուն վարդապետը քաղկեդոնական և միւսը հակառակ հանդիսացած։ Ասոնք բոլորը կրօնքէն դուրս ու պատմութեան մէջ մըտնող խնդիրներ են, որոց վրայ՝ քաղաքակրթութիւնը, մշակուած ազգի մը համաբան ու վարկը, զոր իրաւունք ունինք վայելելու, որով և մեր ազգային ճշմարիտ շահերը կը ստիպեն՝ որ նայինք աւելորդ և անբոժ աչքով։ Եւ ուժգնակի ծայն բարձրացնենք անոնց դէմ՝ որ գիտակցաբար կը կամակորեն մեր անցեալը, և հասարակաց համոզմունքն ու խիղճը կը ճզնին հիմնած պահել կեդծիքներու վրայ, վկայելով հանդերձ՝ թէ իրենք իսկ չեն հաւատար անոնց։ Անկեղծութիւն պատմութեան հանդէպ։ Այս է իմ բանասիրական և ազգասիրական հաւատքը։

Հ. Վ. ՀԱՅՈՐԻՍ